

LÕUNA-VILJANDIMAA NAISTE PIDULIKUD PEAKATTED

Ülli Kont, Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia
rahvusliku käsitöö eriala III kursuse üliõpilane

Sissejuhatus

Teated eestlaste rõivastumisest esiajaloolisel ajal on napid. Kuna ristsõdijate tulekuni põletasid meie esivanemad oma surnuid ja koos nendega ka rõivastust, on sedalaadi arheoloogilist materjali säilinud väga vähe. Keeleteadlaste uuringute põhjal võib aga väita, et sõnad „vöö“, „rätt“ ja „tanu“ ulatuvad juba nn uurali aega, s.o umbes IV aastatuhandesse eKr (Kurrik 1938, XVI; Viires 2004, 140). Kahjuks ei tea me muidugi, milline võis tollane tanu välja näha. Ometi võivad keelelised sugemed näidata, et meie esivanemate rõivas oli juba meie ajaarvamise alguseks üsna arenenud.

Lõuna-Eesti naiste pidulikud peakatted on Eestis säilinud peakatete hulgas nii kandmisviisilt kui ornamendilt kõige huvitavamate arhailiste joontega. Et kõnealust teemat on seni kajastatud napilt, leiavadki artiklis käsitlemist just 17.–19. sajandi Lõuna-Viljandimaa naiste pidulikud peakatted. Võrdluse mõttes on antud põgus ülevaade Põhja-Viljandimaa tanudest. Põhjalikumalt on kirjeldatud Tarvastu kandi abielunaise tanu, sest selles tanutüübis avaldub kõige ilmekamalt Lõuna-Viljandimaa tanude kirjades toimuv järkjärguline areng. Väga huvitav on jälgida etapilist muutust: eesti vanima taimornamendi üleminekut geomeetriselisele tikandile.

Arheoloogid on tabavalt kirjeldanud üht rahvakunsti iseloomulikku joont, mis seisneb selles, et mustrid ja ornamendid ei peegelda üht teatavat staadiumi selle rahva maailmavaate arengus, vaid annavad ühekorraga kujundeid esiajast tänapäevani välja.

Me teame vanasõna „Narri meest, aga mitte mehe mütsi“. I. Manninen on kirja pannud veel läinud sajandi algul käibel olnud vanasõna „Narri naist, aga ära narri naise tanu“ (1927, 34). Just see vanasõna näitab ilmekalt, kui oluline roll oli vanasti tanul.

Artiklis on allikmaterjalina kasutatud Viljandi Muuseumi (VM) ja Eesti Rahva Muuseumi (ERM) kogusid ning ERMi arhiivikogudes olevaid korrespondentide vastuseid (KV) ja etnograafilist arhiivi (EA).

Abielunaiste vanematüübilised peakatted

Peakatete tüübid

G. Ränk jagas naiste peakatted kolme lihtsasse alagruppi: *rättideks*, *tanudeks* ja *mütsideks* (1949, 117). A. Voolmaa ning M. Kaarma järgi jaotusid aga peakatted viide suurde rühma (1981, 40). Viimati nimetatud autoritest lähtudes on vanematüübilised peakatted defineeritud alljärgnevalt.

I Linikud, rätid – seoti tavaliselt kuklas kokku kas paela või räti enda otstega. Tegemist on kõige vanema tüübiga – peakate moodustub lihtsast neljakandilisest kangatükist.

Linik – peetakse kõige vanemaks naiste peakatte liigiks. Tavaliselt linasest pikk rätik, mõõtmetega 180–310 cm pikk, 30–60 cm lai, seoti ümber pea, kuklas kinnitati paela või lõngaga kokku, seljale jäid rippu pikad hõlmad. Tanu eelkäija.

Mulgirätik – nii nimetati 19. sajandil Lõuna-Viljandimaa abielunaise rätiku moodi peakatet, mis oli rikkalikult kaunistatud. Valmistatud linasest või valgest puuvillasest riidest, punase tikandiribaga laubal ja pikkade hõlmadega seljal.

Sabaga tanu – nii nimetati esimese perioodi mulgirätikut.

Pooltanu – nii nimetati kolmanda perioodi mulgirätikut, millel olid pikad hõlmad keeratud kahekorra.

Tarvastu tanu – nii nimetati 19. sajandil Tarvastu, Paistu, Helme ja osaliselt Viljandi kihelkonnas kantud linaseid kaunistustega rätte, millel oli laubal punane tikand ja selja peal rippuvad hõlmad kaunistatud.

Halliste-Karksi pearätt – 18. ja 19. sajandil ainult Halliste-Karksi kihelkonnas kantud naiste pidulik rätikutaoline peakate, mis oli erilisel viisil pähe seotud.

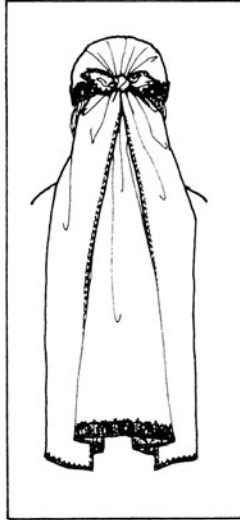
II Tanud – kõige suurem rühm, mis jagunes omakorda mitmesse alagruppi, kuid millel pikemalt siin ei peatu. Tanud olid lihtsalõikelised kokkuõmmeldud peakatted, mis kaunistati tikandite, pitside ja pärlitega.

Võru- ja Tartumaal olid levinud väikesed pehmed kroogitud tanud. Samasuguseid väikesi tanusid kanti osaliselt ka Viljandi, Kõpu, Pilstvere, Suure-Jaani ja Helme kihelkonnas.

Halliste-Karksi pearätt

Tarvastu tanu

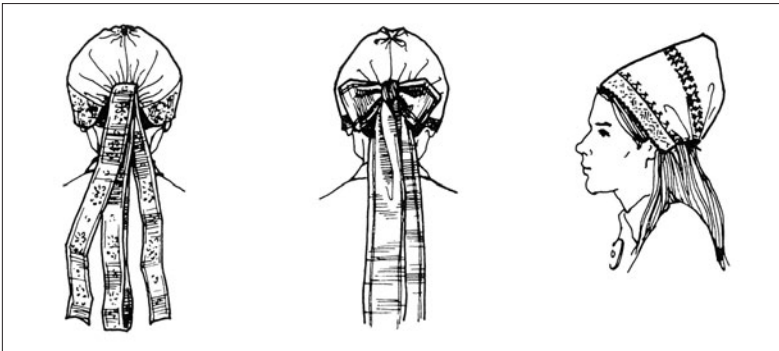

Põlvamaa rätt

Joonis 1. Kaarma & Voolmaa 1981, 38–39.

Lihtsalõikelised tanud

Joonis 2. Kaarma & Voolmaa 1981, 40.

Linuk – 18. ja 19. sajandil abielunaiste pidulik peakate Kesk- ja Põhja-Eestis, kuid seda kanti ka Põhja-Viljandimaal. Linuk sarnanes välimuselt natuke linikuga, kuid selle hõlmad õmmeldi kinni ja kaunistati ohtralt

tikandi, karra ja kudrustega ümber pea. Linuka peale kinnitati veel pära- ja moodi peakate, mis omakorda kaunistati karra ja lintidega.

Kikktanu, torutanu, kanahändtanu – 18.–20. sajandi naiste tanude nimetused, mis tulenesid sellest, et need olid kõrged ja seisid tänu tärgeldamisele peas püsti. Niisuguseid tanusid kanti rohkem Põhja- ja Lääne-Eestis.

Pärnumaal kanti tornikujulisi, Põhja-Eestis kõrgeid kurrutatud tanusid ja linukaid.

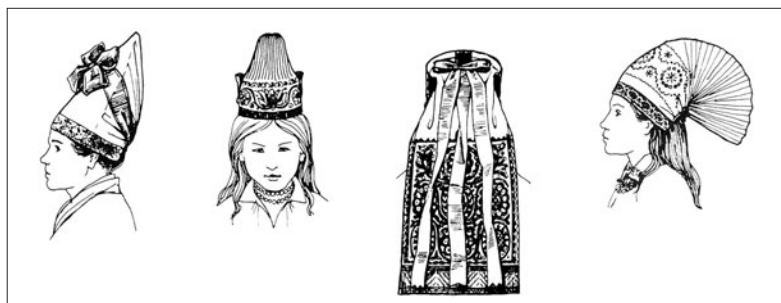
Põhja-Viljandimaal, Suure-Jaanis, Pilstveres ja Põltsamaal olid tanud pikema sopiga kuklas, Kolga-Jaanis oli tanu sopp väga iseäralikult pikaks venitatud ja seda kutsuti kukehändtanuks.

Tornikujuline

Kõrge kurrutatud

Linuk

Kukehändtanu

Joonis 3. Kaarma & Voolmaa 1981, 39–40.

III Pruudipärjad – erinesid oma kujult Saaremaal ning Põhja- ja Lõuna-Eestis.

Joonis 4. Autorijoonis.

IV Pott- ja kabimütsid – kanti nii Põhja- kui Lääne-Eestis.

Joonis 5.
Kaarma &
Voolmaa 1981,
42–43.

V Kootud mütsid – kanti peamiselt saartel.

Joonis 6.
Kaarma &
Voolmaa
1981, 43.

Peakatted infokandjana

20. sajandi algul hakati süstemaatiliselt koguma vanu rõivaesemeid ja nendega seotud kombeid ning neid muuseumisse talletama. Selleks ajaks oli suurem osa vanu traditsioone unustuse hõlma vajunud, kuid üht-teist oli siiski säilinud. Lõunapoolsete maakondade külades oli 20. sajandil rahvarõiva mood küll ammu kadunud, kuid eidekesed hoidsid visalt kinni tanukandmise tavadest (Manninen 1927, 34). Need olid vanemal põlvkonnal väga tugevasti juurdunud ning kirja on pandud meie mõistes väga rangeid moraalinoodeid.

Tanu oli infokandjana ääretult tähtis. Esimeseks ja kõige olulisemaks rolliks oligi abielustaatuse märkimine ja abielunaisele oli tanu sunduslik. Peakate võimaldas näidata leina ja mõnes maakonnas oli nii tanudel kui seelikutel kindel leinavärv. Samuti võis tanu tähistada lapsesäämist. Kuusalus olevat pandud lapsega tüdrukule vägisi pottmüts pähe, kuid tanul ei tohtinud olla äärepitsi (Manninen 1927, 34). Mitte mingil juhul ei tohtinud naine minna tanuta tänavale ning isegi toas pidi see peas olema. Naistel oli sageli mitu tanu, kodus kandmiseks lihtsamaid, väljaskäimiseks kaunistustega, erisuguseks otstarbeks ja juhtumiks. Ühe rahvalaulu järgi tundub, et mütsse võis tõepoolest olla päris palju.

*„Meie memmel mitu mütsi,
Küla memmel kümme mütsi,
Sauna memmel sada mütsi:
Esimene heinamütsi,
Teine rukkilõigumütsi,
Kolmas kuhjalooma mütsi,
Neljas lehmalipsi mütsi.....“*

A. Jürgens, Peetri

(Manninen 1927, 35)

Tanud olid kuju poolest väga erinevad: neid oli madalaid, kõrgeid, torujaid, lapikuid ja pärja moodi. Eraldi osa moodustasid talvemütsid, mis tanude kategooriasse ei kuulunud ning olid neidudel ja naistel üsna ühtemoodi. Igas maakonnas olid kindlatüübilised peakatted ja kui keegi tava vastu eksis, võis külakogukonnas tekkida tüli. Näiteks kui teisest maakonnast pärit pruut tõi kaasa oma elukohas tavaks saanud peakatte, pidi ta selle naabrite sunnil üsna kiiresti kohaliku vastu ringi vahetama, sest see erines liiga palju kohalikest tanudest. Loomulikult kehtis see ka seelikute, kuubede ja sukkade kohta, kuid tanu oli kõige tähtsam, atraktiivsem ja mitmekesisem ese. Peakate oli ka viimane rõivastuse osa, mis muu linnamoe tülles säilis.

Tütarlapsed kandsid peas lihtsalt villaseid paelu, peenikesi pärgi või käisid üldse lahtiste juustega. Kuigi tanud olid üle Eesti väga erinevad, oli nende tähendus infokandjana igal pool ühesugune. Abielunaise rõivastuses oli tanul tähtsaim koht.

Muinasleidude põhjal võib oletada, et algul oli peakattena kasutusel

piklik lina, mis jäeti lahtiselt üle pea rippu. Millal arenes sellest välja teatud kindla kujuga peakate, pole teada. Samuti ei ole teada, millal tekkis tugev tava naise pea katmiseks. A. Viires arvab, et tanu võis linikust areneda 17. sajandi paiku (2004, 147). Reisimees A. Oleariuse pildil on näha talunaist pika linikuga (samas, 14). Helmes elanud 86aastane Minni Lill kirjeldab 1953. aastal antud korrespondentide vastustes naise pea katmise kommet nii: „Naiste ja neidude riietuses polnud muud vahet, kui ainult peakattel. Kirikusse, söögilauda ei võinud abielunaine minna ilma katmata peaga. Peas oli kas rätt või tanu. Neiu võis olla rätiga või ilma. Miks see tava oli, ei tea. See kadus umbes 1920–30ndatel aastatel.“ (ERM KV 90: 34).

Tanu nagu teisedki rahvarõiva elemendid on kandnud arhailisi mustreid eri sajanditest. Kõrvuti vanadega kanti mõnikord külas uuema moe järgi tehtud tanusid ja arhailisi mustrielemente kasutati koos geomeetrilise kirjaga.

Missuguseid sündmusi tuleks üldse liigitada pidulikeks, mis tollal nõudsid argipäevase riide vahetamist kaunistatu vastu? Kindlasti oli kõige suurem sündmus talurahva elus pulmad, milleks valmistus iga tüdruk juba lapsepõlvest saati, tehes veimevakka. Selleks puhuks oli pruudil eriline peakate, Hiiumaal pidi olema isegi teisel pulmapäeval teistsugune tanu (Manninen 1927, 41). Tanu pähepanekul olid kindlasti kauged rituaalsed põhjused, sest laulatus kirikus ei olnud nii oluline kui pulmapeol tanutamine. Ka varrudel ja peiedel käimine oli tavaelust pidulikum sündmus. Tõsine enesenäitamise koht oli aga pühapäevane kirik, kuhu pandi pearättegi mõnikord kaks tükki ülestikku. Kirikus vaadati teiste pealt mustreid ja uhkeldati oma oskustega. Siiski ei pidanud neid alati teistele demonstreerima, need pidid lihtsalt teatud momentidel seljas olema (Tõnurist 2003, 15).

Põhja-Viljandimaa pidulikud tanud 18. ja 19. sajandil

Ajaloolist Viljandimaad võib jagada endisaegse administratiivse jaotuse järgi 11 kihelkonnaks: Põltsamaa, Pilistvere, Suure-Jaani, Kolga-Jaani, Viljandi, Kõpu, Paistu, Tarvastu, Halliste, Karksi ja Helme. Põhja-Viljandimaa kihelkondade hulka kuulusid Põltsamaa, Suure-Jaani, Kolga-Jaani, Pilistvere ja osaliselt ka Kõpu ja Viljandi.

Põhja-Viljandimaa naiste rahvarõivaste lõikes ja kaunistustes leidub

nii Põhja- kui Lõuna-Eestile omaseid jooni. Kui Põhja-Eestis tulid kasutusele lillkiri ja tikkimismaterjalina siid, võeti need uuendused Põhja-Viljandimaal kergekäeliselt vastu. Samal ajal kasutas Lõuna-Eesti oma konservatiivsuses tikkimismaterjalina ikka jämedat villast või linast lõnga (VM 2070/E 7).

Põhja- ja Lõuna-Viljandimaa pidulikud tanud erinesid üksteisest nii suuruselt, pähesidumise viisilt kui tikandi muustrilt. Sarnased olid kodus kantavad tanud, mis kõikides kihelkondades tehti väikesed ja ilma ilustusteta.

Muuseumikogudes on säilinud väikesi Viljandimaa tanusid ja linukaid, mis on iseloomulikud Põhja-Eestile. Tanudel on suur lillkiri ja on teada, et mõned neist toodi sisse Järvamaalt (VM 3542, Paistu), kuid neid tehti ka kodukihelkondades (ERM A509: 5400, Pilistvere).

Viljandimaa tanud erinesid üksteisest nii kihelkondade kaupa kui kihelkondades sees. Välise kuju põhjal võis Viljandi kihelkonna tanusid jagada kaheks: põhjapoolses osas olid valdavaks väikesed tanud nagu Tartu- ja Võrumaal ning lõunapoolses osas täiesti eripärased mulgiritid.

Väikest tanu, mida kanti osaliselt Põhja-Viljandimaal, Kõpus ja Pilistveres, nimetati ka maatanuks. Selle eesääres oli tavaliselt pits ja kuklast oli see kurrupaelaga kokku tõmmatud. Tanu pandi pähe nii, et juuksed jäid kaetuks ja kurrukoht kuklasse (ERM 14038, ERM 15346). Riin Eesmaa Hummulist mäletas, et tema ema pidas maatanu. „See oli tal valgest riidest, pitsiline, pikad siidpaelad, linnid taga. Teistel vanadel naistel olid ka maatanud. Maatanud triigiti ja pandi välja minnes, käimise peale pähe.“ (ERM EA 231: 33). Kolga-Jaanis aga kanti omalaadset kurrutatud päraga kukehändtanu, millel plisseer langes tahapoole ning meenutas niimoodi kukesaba.

Tanudel oli tavaliselt niplispitsist kaunistus eesääres. Pidulikel puhkudel kantavad tanud olid tehtud poepuuvillasest ja mõnikord tikandiga kaunistatud. Tikitud on ühepoolsete madalpiestetega ning võrdlemisi suurte pindadega. Tikandiks kasutati villaseid lõngu ja kaunistuseks õmmeldi peale kudruseid ja litreid. Suure-Jaanis ja Pilistveres pidi tanu toru moodi püsti seisma ja sinna olevat veel mõnikord pirrud sisse pandud, tanu sopp targeldati (ERM 8872).

Räti pealesidumisel keerati tanu ots ühele poole viltu (Manninen 1927, 71). Tagasipööratud nurgaga tanu on kantud ka ilma rätikuta, seejuures perenaised murdsid selle paremale, popsinaised aga vasakule.

Tanu voodriks määratud osa, nn kaltus lõigati tanuriidega ühes tükis ja oli harilikult nii lai, et sissepööratult kattis pealae. Kaltuse äär kinnitati tanu äärde kas lihtsa pilupalistuse või laiema piluga. Niisugust kaltusepilu võib näha nii jämedamatel linasest kui peenematel puuvillasest materjalist tanudel.

Põhja-Eestile omast linukat kanti Suure-Jaanis, Pilstveres, Kolga-Jaanis ja Põltsamaal. Linukas oli nn pika sabaga, valgest linasest riidest tanu ning viimati kandsid seda pikka aega pruudid. Pruuti tanutati linukaga, pärast pulmi pandi talle pähe väike tanu. Linuka saba oli kindlasti kahekordne ja õmblus oli harilikult keskel. Linukad ei olnud eriti pikad, ulatudes õlgadeni, kuid need olid kaetud väga rikkalike lilltikanditega ning kaunistatud kardpaelte ja litritega (ERM A 509: 5400). Mida jõukam pere, seda rohkem võis naine panna tanu peale litreid ja kardpaela. Sageli olid tanu allosas veel narmad ja pea ümber oli pärjantaoline karraga kaetud otsik, mis tagant nurkadest kinni seoti.

Viljandi kihelkonna tanu oli segatüüpi: kujult väike pitsiga tanu, kuid pitsi alla oli paigutatud punane pael, mis meenutab mulgirätiku maali. Sellist pitsiga tanu nimetati teeniga tanuks. See kroogiti kuklas kokku ja tõmmati peene nõõriga peas parajaks. Osa väikesi tanusid kaunistati ka erilise kerge tikandiga. See ilustab peakatte esiäärt ja teine äärekiri kulgeb paralleelselt esiäärega tanu keskelt läbi.

Tanukirjades figureerivad lihtsad geomeetrilised elemendid: joonelõigud, siksak, sõõr, ruut, kolmnurk, rist, kaksikrist jne (ERM 17841). Väikeste tanude äärekirjade aluseks on kas ühe motiivi kordamine või kahe erineva nihutamine, kasutatakse libiseva peegelduse võtet seoses sellega, et siksakjoon jaotab mõned kirjad kolmnurkseks. Kitsam äärekiri koosneb suuäärekirja motiivi detailidest. Motiivid on peegelpildilised. Enamikul esineb ühe motiiviosa kordumine või kahe vaheldumine.

Selgeks tõestuseks, et Viljandis kanti nii Tarvastu tanu kui väikest tanu pidulikel puhkudel, on väike valgest riidest õrn laulatustanu, mis on tehtud 1864. aastal (ERM 17839), ja Viiratsis 1814. aasta paiku valmistatud väike valge tüllipitsiga tanu (ERM 18119). Ka mitu pika sabaga Tarvastu tanu on pärit Viiratsist (nt ERM A 509/3950) ja Uue-Võidust (nt VM 1928/E 16).

Väikest valget tanu ja Tarvastu tanu kanti veel Kõpu ja Helme kandis.

Lõuna-Viljandimaa naiste pidulikud peakatted 18. ja 19. sajandil

Lõuna-Viljandimaa kihelkondade hulka kuulusid Viljandi kihelkonna lõunaosa, Tarvastu, Paistu, Karksi ja Helme ning Halliste. Selle ala rahvarõivastes on säilinud palju vanu elemente, nagu puusapõlled, sõbad ja pealinikud. Ka neid kaunistav tikand hoidis alal igivanu traditsioone ega olnud uuendustele nii vastuvõtlik nagu Põhja-Eestis. Eriti hoidsid vanadest tavadest kinni Lõuna-Sakala Halliste ja Karksi kihelkond, kes ei võtnudki omaks triibulist seelikut ja kõrgemat tanu. Selle piirkonna eriline alalhoidlikkus väljendub eelkõige peakattes: seal jäi tanu ilma igasuguste ilustusteta valgeks rätiks, mis seoti kuklasse kokku.

Kui kogu Lõuna-Eesti oli tavade, muustrite ja esemete säilitamisel väga konservatiivne, siis Lõuna-Viljandimaa oli selles valdkonnas esirinnas. Lõuna-Viljandimaal säilisid rahvaomased taimornamendid kohati veel 19. sajandi paiku, kui mujal olid need enamasti kadunud. Taimustrid olid alles sõbadel ja puusapõlledel ning kõige lõpuks kaua kasutusel olnud pruudiliniikutel ja noorikurõivastuses. E. Vunderi järgi on Mulgi taimtikandil keskaegne päritolu ja sellega kaunistatud rõivaid kanti tõenäoliselt juba 11.–13. sajandil (1992, 8). Mulgi taimtikandis esineb lihtsustatud taimevõrsete (elupuuoks ja -õis, taimeväädid) kujundeid. Hiljem muutusid need lihtsateks geometrilisteks vormideks, mida võib näha Tarvastu tanu hõlma- ja maalikirjades (samas, 9–14).

1840. aastail sai linakasvatuse Eestis väga tugevaks majandusharuks ja iseäranis jõukaks muutusid mulgid, sest see piirkond oli linakasvatuseks soodne. Kohe kajastus majanduslik tõus riidematerjali kasutamises: hakati ostma puuvillkangaid. Kui enne tehti tanusid valdavalt jämedast kodulinasest ja kaunistati maavillase jämeda tikandiga, siis järjest enam ilmus peenest puuvillasest tanusid ning kaunistuseks sai peenem aniliinvärviga värvitud poelõng. Tanu peale pandi tavaliselt rätik ning selleks puhuks hakati kasutama siidrätikuid ja jõukuse märgiks seoti neid mitu tükki ülestikku (ERM KV 90: 126). Ilmusid ka kutselised tikkijad, kes suutsid riidele kanda juba väga keerulist ornamenti. Kutselisteks tikkijateks olid sageli need, kes ei suutnud rasket talutööd teha, haigete jalgade või haige seljaga naised. Tasu eest ka triigiti ja tärgeldati, mis olevat tol ajal olnud väga keeruline ja vaevaline:

„Päärätti oli väga raske hooldada, kuna tanu oli karbi sees ja võis niisama pähe panna.“ (ERM KV 90: 67).

Lõuna-Viljandimaa pidulikud peakatted võib jagada pähesidumisviisi ja ornamendi poolest kaheks grupiks (Kaarma & Voolmaa 1981, 40):

a) *Halliste-Karksi pearätt*, mida kanti ainult Hallistes ja Karksis ning mis on kõige arhailisem säilinud peakattetüüp kogu Eestis;

b) *Tarvastu tanu*, mida kanti Tarvastus, Paistus, Helmes ja osaliselt Viljandi kihelkonnas. Algul lihtsa löikega pearätt arenes aja jooksul täiesti omanäoliseks, rohkesti kaunistatud peakatteks.

Halliste-Karksi pearätt

Halliste-Karksi piirkond oli rahvariiete kasutamises ja arhailise pärandi säilitamises naaberkihelkondadest alalhoidlikuma vaimuga. Kui mujal Eestis, sealhulgas Lõuna-Viljandimaal muutusid tavad ja rõivaste kandmisviis, siis seal jäid kasutusele ikka veel eelmistest sajanditest pärit riideesemed ja mustrikombinatsioonid. Seelik oli ühevärviline ja särk lõikelt lihtne, ilma värvilise tikandita. Kuigi kindlad andmed puuduvad, võib arvata, et enne Halliste-Karksi rätti ei kantud seal tanu, vaid rätt on arenenud välja linast, mida kanti nii peas kui õlgadel. Selle piirkonna rätt arvatakse olevat kõige arhailisem peakate, seda peetakse linaka e linuka eelkäijaks.

I. Mannineni raamatus on koopia Oleariuse pildist, 1630. aasta paiku valminud maalist, millel on kujutatud kaht eesti naist, kellel on pähe seotud lina moodi ese, pikad hõlmad selja peal rippu (1927, 50). Et pilt on üsna ähmane ja puuduvad selged viited, ei saa väita, et see on linuk. Ka Manninen ise tõdeb, et täpsemaid teateid linuka või linaka kandmisest tol ajal pole. Siiski on üle Eesti samasuguseid kirjeldusi käterätikulaiusest linast, mida nimetati linukaks ja millele sageli ilustuseks otstesse muster tikiti (1927, 47–51). Nii arvab H. Kurrik, et alates 9. sajandist võisid naised kanda lina tanutaoliselt pähesotuna (1938, XVII). Põliselt vanade peakatete hulka liigitab selle räti ka A. Voolmaa (Kaarma & Voolmaa 1981, 40).

Halliste-Karksi rätt oli valgest linasest riidest ilma igasuguste ilustusteta, tavaliselt nii pikkus kui laius umbes 1 m. Pähe seoti see nii, et murti üks nurk veidi sissepoole, et otsmikule jäi sirge serv. Servake oli pähepanemisel vajalik selleks, et sõrmega paigal hoides ei määriks lumivalget rätikut ära. Hiljem pöörati see servake jälle sissepoole.

Juused jäid räti serva alla. Vastasolev nurk jäi selja peale rippuma. Kaks ülejäänud nurka seoti lihtsõlmega kuklas kokku. Seose otsad ei tohtinud olla teravad, nagu on Tarvastu tanudel. Seos jäi umbes kõrvade kõrgusele ja mõnikord kinnitati see nõelte või pistetega, et kuju püsiks. Pealaele tehti hoolega krooked. Need pidid olema ühesugused ja sellepärast pidi räti pähesidumisel teine naine abiks olema. Sellist kurrutamist nimetati kipramiseks. Üksinda ei olnud seda tanu võimalik kibrata, selleks oli ikka abiline ja kui abilist polnud, siis tehti seda põlve otsas. Riie tärgeldati ja peaosas jäi rätik vormi nagu müts. See võeti peast ära ja pandi kappi ning nii sai seda korduvalt kasutada, kuni oli määrdunud ja vajas pesemist. Krooked õmmeldi mõnikord üksikute pistetega kinni.

Sellist rätikut nimetati vahel ka kulptanuks. ERMis läbivaadatud neljast rätikust kolm olid täiesti valged ja ilma igasuguse mustri- ta. Ühel neist oli õrn, väga väike roosa triip kahel pool servas (ERM 1805). Rättide suurused olid 82x85 cm, 96x103 cm ja 70x68 cm. Kahelt poolt olid rätid palistatud ja kahele poole oli jäetud kanga koeserv. Hilisematel rätidel võis otstel leida auktikandit, mis oli valge niidiga tikitud. Tilluke auktikand tehti ka lehvi osadele ja seljal rippuvale nurgale (ERM 4068). Kuigi muuseumikogudes ei leidunud Halliste-Karksi kihelkonna väikest tanu, ei saa väita, et seda üldse kodus ei kantud. Ka kirjanduses ei leidu sellekohaseid viiteid.

Tarvastu tanu

Tarvastu tanuks nimetati eripärast pidulikku tanu-rätikut, millest kujunes 19. sajandi Viljandimaa silmatorkavam peakate. Tanu ei olnud kõrge, kuid valge linasest riidest pikk saba ja tumepunane tikand otsa ees andsid naisele väärika ja uhke välimuse. Kodus kanti alati väikest tanu, mis ei seganud töötegemisel ja mida oli lihtne hooldada. Kirjanduses on seda pikka tanu nimetatud tihti mulgirätiks, kuid juba I. Manninen mainib, et see ei olnud rahvapärane nimetus (1927, 65). Sageli on ka etnograafid nimetanud Halliste-Karksi pearätti ja Tarvastu tanusid mulgirättideks. Ometi on Tarvastu hilisem tanu rohkem tanu kui räti moodi. 1959. aastal ERMi korrespondentide kirja pandud vestlusest teab Mari Tamm neid tanusid nimetada veel poolrätiks ja täisrätiks ning maali osa nimetab ta suuks, mida pole kirjanduses kohanud. Poolrätt pidi ulatuma kinnerdeni, s.o põlveõnnaldeni (ERM KV

90: 124). Helme kandis nimetati seda rästi pikktanuks ja see oli pisut väiksemate mõõtmetega (Jürgen 2003, 11–12).

Viljandi Muuseumi kõikides kirjeldustes märgitakse esmalt sõnu „Tarvastu tanu“ ja seejärel „Holstre päärätt“ või „tanu“, olenemata kihelkonnast. Mitte ühelgi kirjeldusel polnud korrespondendi seletuse juures sõna „mulgirätt“. Samas ERMi kogudes võib kohata mitmesugust nimetust: Tarvastu tanu, mulgirätt, päärätt, lihtsalt tanu, sabaga tanu, pikk tanu, Holstre tanu.

G. Ränk usub, et Tarvastu tanu on olnud varem laiema levikuga. Vanemad tanud terves Põhja-Eestis viitavad sellele. Põhja-Eesti tanud, linukad, on linikukujulise rästi järglased (1949, 118).

Rahvarõivaste uurija H. Linnus jagab Tarvastu tanude arengu kaunistusvõtete ja lõigete muutumise põhjal kolme järku.

Esimese arengujärgu tanud on väga väikese tikandiga, ilma hõlmakirjadeta nn sabaga tanud.

Teise arengujärgu tanud on hõlmakirjadega nn pikktanud.

Kolmanda arengujärgu tanud muutuvad veelgi rikkalikumaks kaunistuste osas, kuid tanu saba lüheneb nn pooltanuks (1973).

Järgnevalt kirjeldan ja analüüsin Viljandi Muuseumis ja ERMis säilitatavaid Tarvastu tanusid, lähtudes eeltoodud arengujärkudest. Nende eristamisel on aluseks võetud nii tanu materjal kui ornamendi motiivid.

Esimene arengujärk

Esimese arengujärgu tanud (sabaga tanu, räst) olid kõige vanemad, kodulinasest, lõikelt veidi piklikud, rätiku mõlemasse otsa tikitud maaliga. Kuigi täpselt ühesuguse muustriga tanusid ei leidu, olid need üldmuljelt sarnased. Sellesse perioodi kuuluvate tanude tunnuseks oli vähene tikand hõlmadel ja maal mõlemas otsas. Ajaliselt kuuluvad need 18. sajandi lõppu ja 19. sajandi algusesse. Esimese ja teise arengujärgu tanude vahel on piir üsna väike, üleminek toimus vähehaaval, ilma terava kontrastita. Kõik jämedast kodulinasest tanud ei pruugi olla esimesest perioodist, sest selliseid võidi kehvemates peredes endile veel hiljemgi teha.

Tundmatu kunstniku maalil 1813. aastast on selgesti eristatavad naiste pikad tanud, millel esi- ja allosas on väike kiri. Et kunstnik on väga täpselt püüdnud põllealase kirju jäljendada, võib arvata, et tõepäraselt on kujutatud ka tanuhõlmasid, millel kirjad puudusid (joonis 7). Kahjuks

Joonis 7. Kõrtsi ees. Tundmatu kunstniku joonis 1813. a, tõenäoliselt Paistu ümbrusest (Eesti rahvarõivaid... 1957, 45).

pole päris sajandi algusest esemelist materjali. Esimese perioodi tanudel oli põhiliselt arhailine ornament ja puudusid kudrused.

Esimesse arengujärku võiks liigitada ERMis ja Viljandi Muuseumis läbivaadatud tanudest järgmised: ERM A509/3950, ERM 509/4800, VM 9411: 1, VM 367/E 84, VM 400/E 85 (TAHVEL III), VM 2070/E 7 (TAHVEL III), VM 387/E 83, VM 3543/E 286 (TAHVEL IV).

Pähe seoti rätik (sabaga tanu, Tarvastu tanu) nii, et üks maaliga äär asetati poole lauba kõrgusele ja sama ääre nurgad seoti kuklas kokku. Maali alla pandi pappriba, et tanu uhkelt hoiaks ja kortsu ei vajuks. Kuna maalide tikandid olid alati erinevad, olevat ühe serva mustaks saades keeratud rätt ringi ja kasutatud seda niikaua, kuni mõlemad pooled mustad. Kuklas olid kurrud ilusasti seatud, tavaliselt pidi räti pähesidumisel keegi abis olema. Kahjuks pole andmeid, kas linasest rätte ka tärgeldati. Rätti saba jäi lahtiselt seljale rippu, pikiääred vasta-

missi. Selline rätiku pähesidumise viis tingis ka mustri paigutuse. See kanti riidele nii, et mõlema rätiootsa maal tikiti ühele ja hõlmakirjad koos nurgamotiividega teisele poolele. Maal ja hõlmamotiivid olid eri pooltel, muidu poleks need nähtavale jäänud. Talvel kanti sellise sabaga tanu peal sõba ja suvel siidrätti, mis pandi pähe nii, et tanumaali punane tikand paistma jäi.

Vanema, esimese perioodi rätikud (sabaga tanud) olid kõik kodulinasest. Hiljem, perioodi lõpu poole ilmus ka üksikuid puuvillaseid rätikuid, millel hõlmakirju polnud või olid need minimaalsed. Viljandi Muuseumis läbivaadatud neljast hõlmakirjadeta vanemast rätist oli üks peenest puuvillasest (VM 9411: 1).

Vanemasse perioodi kuuluvatel tanudel on kaks äärekirja – maali, mis tikiti mõlemasse otsaserva. Kõikidel läbivaadatud rätididel nii Viljandi Muuseumis kui ERMis oli maalidel kasutatud erinevat mustrit. Maalide tikand oli tavaliselt 45 cm pikk ja 3,8–4 cm lai. Otstesse jäeti harilikult 13–15 cm maalikandist vabaks ja sinna paigutati nurgamotiivid. Nii tehti kahtlemata funktsionaalsetel põhjustel: sõlme sisse jäävat rätiosa ei olnud vaja tikandiga kaunistada. Ühe rätiku maalid ja nurgakirjad olid alati erinevad. Samas võis leida nurgamotiividel erinevat paigutust. Maal ja nurgakiri võisid asuda ühel ja samal riidepoolel (VM 9411: 1) või erinevatel pooltel (VM 367/E 84).

ERMis koosneb esimesse arengujärku kuuluva sabaga tanu maalikiri motiividest, mida võib leida Mulgi põllealasel: sakid, kaared (ERM 5782). Lõngad olid värvitud taimedega. Puudusid kudrused, litrid. Tikkimiseks kasutati tavaliselt tumepunast, rohelist, vähesel määral musta ja tumesinist lõnga. Tikitud on ahel- ja tikkpistes.

Hiljem kiri muutus ja hakati kasutama rohkem värve. Ei ole võimalik määratleda täpselt aega, millal esimesed muutused toimusid. E. Vunder arvab, et punane geomeetriline kiri arenes välja taimtikandite ristikujuulistest elupuuvormidest, sõõridest ja topeltristidest (1992, 10).

Üleminekut on eriti hästi näha tanul (ERM 18474), mille üks motiiv jäljendab täpselt tuttavat arhailist motiivi Mulgi põllealasel ja ristimotiivil on veel elupuuvõrse haraline ots.

Maalikiri hakkas muutuma geomeetriliseks ja koosnes enamasti ühest motiivist. Kõige sagedasemad olid tipul seisvad ruudud, mis olid reas ja moodustasid suletud servaga äärekirja. Teise kujundusvõttena kasutati siksakjoont, mis jaotas äärekirja kolmnurkadeks. Kolmas motiiv oli ring. 1839. aastal valmistatud rästi (ERM A 509/

3950) maali motiivid olid juba tipul seisvad ruudud. Selle ühe maali kõrvale oli tikitud kummaline nurgamotiiviga sarnane ruut. Tahvritel asuvatel Viljandi Muuseumi fotodel on kõikide esimese ajajärgu tanude äärekirjad juba geomeetrilise mustriga (VM 400/E 85; VM 2070/E 7; VM 3543/E 286; TAHVEL III–IV). Ühel vanema perioodi tanul oli maali tikkimisel erandlikult kasutatud punast jämedat puuvillniiti (VM 2070/E 7; TAHVEL III).

Osal, arvatavasti vanematel maalidel on tikitud nii tausta kui kirja osa ainult ristpistes (VM 400/E 85; TAHVEL III). Selle tanu maalikirjas on huvitav anomaalia, mida pole ühelgi teisel eksemplaril. Maalikirja ja nurgamotiivi vahele on tikitud tilluke punane nurga peal seisev ristkülik. Et seda motiivi üheski rätiku osas rohkem ei esine ja ka ühelgi teisel läbivaadatud eksemplaril ei ole eraldiseisvaid motiive, võib arvata, et see on meistri- või peremärk. Edasi tulevad juba keerulisema tikandiga maalid. Maalil on kasutatud taustakirjaks ristikpistet ning mustri osas rist-, vars- ja ahelpistet. Ristikpistes on maali taust kas rõht- või püstasendis. On tikitud ka nii, et pisteread on taustas ja kirjas eri suunas. Maali äärde tikiti sageli eraldi pistetega sakid, sämbud või aasad.

Geomeetrilise kirja tulles hakati kasutama ka kudruseid. Reeglina olid need tikandi mustriosa keskel. Maali otstes jäeti kiri helmes-test vabaks. Algul olid kasutusel vaskse ja metalse läikega kudrused. Tänapäeva mõistes võiks neid nimetada pärliteks.

Vanemate rätide nurgakirjad olid ristpistetehnikas. Nurgamotiivid ei olenenud valitud maalitikandi mustrist ja olid maalikirjast reeglina suuremad (maal 2,4 cm kõrge ja nurgamotiiv 5x5 cm). Mitte ühelgi rätikul ei leidu maalikirjast väiksemat nurgamotiivi.

Väga huvitavalt kaunistati ka rätiku servi. Hõlmad äärestati kahes suunas üleloomispistetega nii, et need moodustasid justkui ristid. Sageli piirati need varspistete joonega. Vahel kasutati ainult punast lõnga, sagedamini punast ja rohelist korruga. Ainult ühel eksemplaril on kasutatud rohelse asemel sinist lõnga. Tabeli (joonis 8) põhjal võib järeldada, et terve esimese ja teise arengujärgu kestel kaunistati Tarvastu tanu servi ühesuguste pisteridadega ja ühte värvi lõngaga. Mõlemad maalipoolsed rätiservad tehti tavaliselt tihedamini üle kas sämppistes või kasutati veel varspiste tikkeridasid. Sageli moodustasid tikkeread justkui kõlapooga.

Hõlmakirjad tikiti harilikult sama punase ja rohelse lõngaga, mida oli kasutatud maalil. Esimese arengujärgu lõppu kuuluvate tanude hõlma-

Joonis 8. Tabel: näidiseid Viijandi Muuseumi ja Eesti Rahva Muuseumi tanudest.

I arengujärk

Tanu nr	Valmist. koht	Valmist. aeg	Möötimed	Materjal	Tanumaal	Hõlm	Kudru- sed	Serv	Märkused
ERM A509 3950	Viiratsi	1839	87x82	linane	punase ja rohelisega, villane	kolm motiivi, kaheksakand	-	punase ja rohelisega	hõlmamotiivid hästi väiksed
ERM 509 4800	Holstre	1849	96x79	linane	punase ja rohelisega, villane	neli motiivi, kaheksakand	-	punase ja rohelisega	hõlmamotiivid hästi väiksed
VM 9411: 1	Paistu		84x73	puuvill	punase ja rohelisega, villane	üks motiiv	-	punase ja rohelisega	üks motiiv
VM 3543 E286	Holstre		123x82	puuvill	punase ja rohelisega, villane	motiivid puuduavad	-	punase ja rohelisega	hõlmamotiivid puuduavad
VM 367 E84	Holstre		82x82	linane	punase ja rohelisega, villane	motiivid puuduavad	-	punase ja rohelisega	hõlmamotiivid hästi väiksed
VM 400 E85	Holstre		85x82	linane	punase ja rohelisega, villane	kolm motiivi	-	punase ja rohelisega	roheline taimedega värvitud
VM 2070 E7	Holstre		84x80	linane	puuvillane punane	motiivid puuduavad	-	punase ja rohelisega	punane roosaks pleekinud
VM 387 E83	Holstre		80x75	linane	punase, rohelise, sinisega	motiivid puuduavad	-	punase ja rohelisega	hõlmamotiivid puuduavad

II arengujärk

VM 4307 E86	Puiau	1864	85x78	linane	punase ja rohelisega, villane	neli motiivi	-	punase ja rohelisega	hästi väiksed motiivid
VM 4309 E79	Holstre	1871	84x102	puuvill	punase ja rohelisega, villane	seitse motiivi	+	punase ja rohelisega	hästi väiksed motiivid

Lõuna-Viljandimaa naiste pidulikud peakatted

Tanu nr	Valmist. koht	Valmist. aeg	Mõõtmed	Materjal	Tanumaal	Hõlm	Kudru- sed	Serv	Märkused
VM 2884 E75	Paistu	1868	112x105	puuvill	peale õmmeldud punane riie	kolm motiivi	+	punase ja rohelisega	hästi väiksed motiivid
VM 1174 E287			106x96	puuvill	punase ja rohelisega	terve hõlm otsast lõpuni	-	punase ja rohelisega	hõlmamotiivid piiratud sakireaga
VM 6793 E367	Mustla		96x77	tüül	tumepunane, roheline, sinine	viis motiivi	+	punase ja rohelisega	jäme lõng
VM 6033 E288	Suis- lepa		101x97	puuvill	punane, roheline, hall, heleroheline	terve hõlm otsast lõpuni	-	punase ja rohelisega	jäme lõng
VM 9106 E423	Holstre	1849	107x93	puuvill	punase, rohelisega	kolm motiivi	-	punase ja rohelisega	ilmselt restaaur.

III arengujärk

VM 3084: 190	Viljandi	1868	58x83	puuvill	erepunane, gobeläänpiiste	kolm suurt motiivi	+	punasega	saba kokku õmmeldud
VM 3523 E23	Aidu	1869	25x27	puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba rebitud
VM 2069 E15				puuvill	punane	kolm motiivi, aga hõredad	+	punasega	saba rebitud poole mustri pealt
VM 9284 E420	Paistu	1877	24x27	puuvill	erepunane	kolm suurt motiivi	+	punasega	saba kokku õmmeldud
VM 2724 E20	Paistu			puuvill	punane	kolm motiivi, aga väiksed	+	punasega	saba rebitud poole mustri pealt
VM 3537 E14	Holstre	1879		puuvill	erepunane	kaks motiivi, suured	+	punasega	rebitud saba

Tanu nr	Valmist. koht	Valmist. aeg	Möötm. med	Materjal	Tanumaal	Hõlm	Kudru- sed	Serv	Märkused
VM 3126 E21	Loodi	1879		puuvill	erepunane	kolm motiivi, suured	+	punasega	rebitud saba poole mustri pealt
VM 2422 E19	Holstre	1872		puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba rebitud poole mustri pealt
VM 3079 E4	Paistu	1888		puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba kokku õmmeldud
VM 2238 E17	Uue- Võidu	1877	62x85	puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba kokku õmmeldud
VM 2355 E291	Uue- Võidu			puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba rebitud
VM 1928 E16	Uue- Võidu	1889		puuvill	erepunane	kolm suurt motiivi	+	punasega	saba rebitud poole mustri pealt
VM 9194	Paistu		73x53	puuvill	erepunane	kolm suurt motiivi	+	punasega	saba rebitud
VM 351 E12	Holstre		25x26	puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba kokku õmmeldud
VM 3529 E22	Tarvatu	1889	47x56	puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba rebitud
VM 304 E2	Holstre		28x28	puuvill	erepunane	kaks suurt motiivi	+	punasega	saba kokku õmmeldud

kirjade motiivid olid tillukesed ristid või kaheksakannad. Hõlmakirjad koosnesid kolmest enamasti keskossa paigutatud 3x3 cm motiivist, mis olid üksteisest võrdsetel kaugustel. Motiivid võisid olla ka eri suurusega. Tavaliselt oli kaks suuremat ja kaks väiksemat motiivi. Kui maalikirjades olid juba kudrused, siis hõlmakirjades neid ei kasutatud.

Tabeli põhjal võib näha, et materjaliks on peale ühe eksemplari kodulinane, värvitoonideks ainult tumepunane, -roheline ja -sinine. Hõlмамotiivid on kõik väga väikesed ja tikkimisel on kasutatud sama lõnga kui maalitikandis.

Teine arengujärk

Teise perioodi tanudel muutus saba pikemaks, lisandusid suuremad hõlmakirjad ja kasutusele tuli rohkem *kudruseid*, mida pandi tihedamalt maalitikandisse ja hõlmakirjadesse. Neid tanusid nimetati pika sabaga tanudeks. Tanude kandmisaeg jääb 19. sajandi keskpaika. Sel perioodil hakati kasutama ilmselt palju kutseliste tikkijate abi, sest ornamendid muutusid keerukamateks ja kasutusele tuli poelõng, mis oli peenem. Poekaup muutus kättesaadavaks ja seda kasutati sagedamini. Rohke materjali pruukimine näitas jõukust. Sellesse perioodi paigutan järgmised Viljandi Muuseumis läbivaadatud tanud: VM 4309/E 79, VM 4307/E 86 (TAHVEL IV), VM 9106/E 423, VM 2884/E 75, VM 1174/E 287, VM 6793/E 367, VM 6033/E 288 (TAHVEL V).

Teise perioodi tanude materjaliks oli valdavalt valge poepuuvillane. Kindlasti kooti kodudes linast riiet, kuid puuvillast peeti kaunimaks ja peenemaks. Kõigil Viljandi Muuseumi teise perioodi tanudel oli eri koega materjal. Kahel tanul oli harilik, ilma koemustrita peenike puuvillriie, kolmel tanul jäme toime puuvillriie, ühel tanul väga peenike õhuline mustiline puuvillriie ja ühel tanul hoopis tüll (VM 6033/E 288; TAHVEL V).

Tanud olid muutunud suuremaks. Valdavaks olid saanud mõõtmed 110x90 cm. Tanusid seoti täpselt samamoodi nagu esimese perioodi omi.

Maalikirjad jäid põhimõtteliselt samaks. Nendes püsis vanemate tanude äärekirja ehitus, kuid mõõtmetelt suurenes maal kuni 7 sentimeetri. Kaunistused jagab rühmadesse peamiselt tausta pisteridade tikkimise kord. Enamikul maalidel on motiiviks jälle tipul seisev ruut (VM 4307/E 86; TAHVEL IV). Esineb ka ringe, siksakjoont ja libise-

va peegelpildi põhimõtet. Tikkimisel kasutati rist-, vars-, ristik-, aed-, kast- ja ahelpistet. Ühel tanul leidis ka gobeläänipistes maal: tikitud oli ainult peene tiheda varspistega, mis moodustas ühtlase pinna ja millele olid lisatud kudrused (VM 6033/E 288; TAHVEL V). Maali tikkimiseks kasutati endiselt tumepunast lõnga, kuid kasutusel oli ka rohelist, musta, halli ja kollast. Mõnel maalil oli tumepunase asemel juba ka erkpunane lõng (VM 6793/E 367). Värviliste lõngadega tikiti motiivide keskele tärne ja silmakesi. Suureks erinevuseks esimese ja teise arengujärgu maalitikandis on kudruste paigutus. Need moodustasid sageli tikandist erineva reljeefse mustri: kui tikand oli rombidenä, siis kudrused võidi paigutada ümaralt ja vastupidi. Moodustati ka lillemotiivi ja kaheksakandisid (VM 9106/E 423). Kuigi tanude maalikiri oli muutunud säravamaks, leidis ka lihtsustatud variante: ühel tanul oli punase maalitikandi asemel punane riie, mida kaunistasid ainult kudrused (VM 2884/E 75).

Nurgamotiivid muutusid samuti suuremaks ja keerukamaks. Maali nurkadest võib leida erinevaid kujundeid, mida enne polnud (VM 6793/E 367), (VM 6033/E 288; TAHVEL V). Lisaks ristimotiividele hakati kasutama lehe- ja suure kaheksakanna motiivi (VM 9106/E 439). Veidi tagasisaavatav ja arhailine on ühe Viljandi Muuseumi eksemplari nurgamotiiv (VM 4307/E 86; TAHVEL IV). See meenutab kõige vanemaid lillornamendi kujundeid, millega kaunistati põllepäälaseid ja sõbasid.

Kõige suurem muutus toimus hõlmakirjades. Need kujunesid suureks eraldiseisvaks mustrikombinatsiooniks. Risti põhimõttel kujundatud motiive nimetati ristilisteks ja pöörilisteks. Leidis hõlmakirju, mis katsid hõlmaserva otsast lõpuni (VM 6033/E 288; TAHVEL V). Hõlmakirjad olid üle ühe ornamendi erinevad. Sageli oli kombinatsiooniks kolm suurt ja kaks väikest ristimotiivi. Kõik kirjad võisid olla ka ühtmoodi suured, kuid motiivid erinesid või siis vaheldusid suured ja väikesed kirjad üle terve serva (ERM 4068). Kõikidel läbivaadatud tanudel oli hõlmakirjas kaks motiivivarianti või enamgi. Samamoodi ei esinenud eri tanudel ühesugust motiivikirja. Oli küll sarnaseid elemente, kuid need erinesid teostuselt ja tehnikalt. Samuti võib väita, et esimese perioodi tanudega võrreldes on materjalide ja motiivistiku valik mitmekesisem. Hõlmakirjad pole siiski nii suured kui kolmandal perioodil. Hõlmakirjade mõõtmed olid harilikult 5x5 cm ja väiksematel motiividel 3x3 cm.

Ühel tanul on iseäralik väike äärekiri, mis omakorda on piiratud

servaga (VM 1174/E 287). Sellist piiratud serva tavaliselt ei esinenud. Enamikul rättidel oli muster rahulik ja harmoneerus maalikirjaga. Hõlmade ja maali servi tehti punase või punase ja rohelise värviga üle täpselt samamoodi nagu esimese perioodi tanudel.

Teise arengujärku liigitasin 7 tanu. Tabeli (joonis 8) põhjal võib väita, et esimese perioodiga võrreldes muutus kõige rohkem materjal, mis varieerus paksust imeõhukeseni. Ka lõngade kasutuses oli suuri erinevusi: jäme maavillane ja selle kõrval juba peenem erk poevillane. Hõlmamotiivid muutuvad silmatorkavaks. Eespool mainitud lina-kasvatusest tingitud majanduslik tõus väljendus otseselt poekauba kasutuselevõtus.

Kolmas arengujärk

Käesoleva perioodi iseärasuseks on see, et tanu muutus lühikeseks ja keerati alt kahekorra nii, et see ulatus ainult õlgadeni. Sellest ka nimetused „lühikese sabaga tanu“, „ühe otsaga tanu“. Lõike muutumisest tingituna kadus vajadus kahe maali järele, sest teine rätiots jäi allakeeratud kuklale ega paistnud enam välja. Hõlmakirja muster muutus veelgi suuremaks ja dekoratiivsemaks. Kolmandasse arengujärku kuulusid tabeli põhjal tanud alates VM 3084: 190 (joonis 8).

Kui esimesel perioodil oli valdav kodulinane, teisel perioodil läbisegi mitmesugune puuvill ja tüll, siis kolmanda perioodi läbivaadatud lühikestest tanudest oli ainult 1 tüllist, teised kõik harilikust, ilma mustrita valgest puuvillriidest.

Tanu seoti samamoodi kukla pealt kokku, kuid hõlmad õmmeldi tikkpistetega pealt kinni, nende otsad keerati alla ning õmmeldi pärast tärgeldamist kinni. Tanu vaadates jääb mulje, justkui kasvaks see hõlmadest välja (VM 326/E 3; TAHVEL VI).

Arvata võib, et mõned tanud võisid olla enne pika sabaga, sest muster on poole pealt rebitud ja meenutab rohkem teise perioodi hõredamat hõlmakirja (VM 2724/E 20). Osa tanusid oli muuseumi fondides seotud kujul ja selle tõttu sai mõõta valmis tanu saba. Kõige tüüpilisemad mõõtmed olid 25x27 cm. Sageli oli laius suurem kui pikkus. Mõnikord jooksis suur muster veel keeratud saba alla välja (VM 326/E 3; TAHVEL VI).

Ühe otsaga tanude kaunistused olid kompositsioonilt ja motiivistikult samad nagu täistanudel. Erinevus seisnes vaid ühes maalikirjas ja ühes paaris nurgakirjades. Ka hõlmade motiivistikke läks vähem vaja,

sest rätt oli üle poole lühem.

Maalikiri jäi põhimõtteliselt samaks. Seda tikiti samamoodi tiheda rist- või ristpistega ning maali peale paigutati kudruseid ja litreid (VM 326/E 3; TAHVEL VI), (VM 351/E 12). Leidus ka maalikiri, mis oli tikitud ainult gobeläänipistes ja millele paigutatud kudrused moodustavad lillemustri (VM 3084/E 190). Tikand jätab mulje, nagu oleks punase villase riide peale tikitud kudrustega. Maalikirja servad olid otsmikupoolisel osal endiselt tugevasti üle tehtud sämppistega, seespool kitsas äärekiiri, mis koosnes alati ühest või kahest korduvast motiivist.

Kolmandas arengujärgus kasutati hõlmamotiivide tikkimisel rist- ja madalpistet. Ornamenti valides eelistati küll samamoodi ristilisi ja pöörilisi, kuid valdavaks kujunesid jämedad topeltristid ja kaheksakannad, mis moodustasid ruudud mõõtmetega 2,5x2,5 – 10x10 cm (VM 2355/E 291; TAHVEL V). Puudusid lehemotiivid, mida oli sageli teise perioodi tanude hõlmakirjades (ERM 3556, ERM 9216). Värvikasutus muutus punase kasuks. Nii maali- kui hõlmakiri tehti kiiskavpunasest, mis ilmselt oli poelõng, sest kõikidel tanudel on see täiesti ühte tooni ja ühe jämedusega. Puudub märk lõnga pleekimisest. Et motiivid on suured, mahub neid hõlma kummalegi poolele tavaliselt kaks (VM 370/E 82, VM 351/E 12, VM 3079/E 4, VM 399/E 1, VM 304/E 2, VM 326/E 3; TAHVEL VI), kuid leidub tanusid ühe motiiviga hõlmal (VM 1173/E 284; TAHVEL VI, VM 6071/E 285) ja kolme motiiviga hõlmal (VM 9194). Kui täisrättidel tehti servad ülelöömistepistega punased ja rohelsed, siis poolrättidel tehti servad ainult punasega ja sämppistes.

Tabeli (joonis 8) põhjal võib teha järelduse, et kõikide kolmanda perioodi tanude maalid ja hõlmakirjad olid punase poelõngaga tikitud ning muster hõlmadel oli suur ja jõuline. Loomulikult võis olla ka erandlikke eksemplare, kuid nii suur kogus täpselt ühte tüüpi tanusid annab õiguse teha järelduse, et 19. sajandi teisel poolel oli tolles piirkonnas naiste pidulikuks peakatteks just sellise kuju ja kaunistusega tanu.

Teised pidulikud peakatted

Väga tähtsad olid piduliku tanu kandmise juures pearätikud. Kuigi tanu oli iseenesest kaunis ja uhke, oli jõukuse näitamiseks vaja selle peale siduda siidrätik või koguni kaks. Niisugusel puhul oli alumine rätik valge, pealmine kirju. Selgituseks on sageli lisatud, et see kaitses tanu tolmu ja pleekimise eest, halva ilma korral aga vihma ja tuule eest.

Talvel kanti loomulikult kõige peal veel sõba, hiljem suurrätti (Tõnurist 2003, 15).

Siidrätid olid harilikult kirkaste värvidega, narmad otstes. Mõnikord pandi rätile sisse kõrs, et see hoiaks kikki. Murdmisvoldid pidid olema tingimata silmade kõrgusel. Neid nimetati *käänapuu voltideks* (ERM KV 90: 113). Ka Halliste-Karksi rätile pandi veel omakorda rätik peale. Oli tüllist rätte, mis tikiti üle. Neid nimetati *kirmirättideks* ja need olid väga kallid. Kirmirättidel olid neljas ääres pitsid (ERM KV 90: 113). Tanusid koos rättidega nimetati *peariistadeks*. Hiljem, kui tanud muutusid väikesteks, neid osteti poest ja visati mustaks saades ära (ERM KV 90: 113), peeti siidrätikut ikka veel au sees, sest seda oli raske hooldada ja see maksis palju rohkem kui sitsitanu (ERM KV 90: 114).

Omalaadsed olid pruudilinikud. Nende iseärasuseks oli see, et ühe otsa pool oli kangasse kootud tumesinine laik (ERM 4155). Säärase linikuga kaeti pruudil pulmasõidu ajal pea ja nägu. Seda kahtlemata väga vanast ajast pärit pruudi peakatet kasutati Hallistes ja Karksis 19. sajandi keskpaigani. Ka Kihnus ja Setomaal on olnud sellised pruudilinikud suhteliselt hilise kasutusajaga. On mõni ülestähendus, et hili-semal ajal on naised kandnud seda õlalinikuna.

Pruudilinik ehk uig (ERM 4155) on keskosast valge, serv tumesinise-ga üle tikitud, otsad kootud sinise-, roheline- ja punasetriibuliseks. Nelinurkne laik on ainult ühel pool ja see on kootud mitmevärviliste lõngadega, milles sinine on ülekaalus. Otstes pikad narmad. Mõlemal pool umbes keskosas moodustab ääris paarikümne sentimeetri pikkuselt krooked, tänu millele püsib linik paremini nii peas kui õlgadel.

Kokkuvõtteks

Tanude arengukäik peegeldab ilmekalt ühiskonna jõukuse taset ja ajaloolist arengut. Kolme arengujärgu tanusid jälgides võib järeldada, et esimese perioodi Tarovastu tanud 18. sajandi lõpul olid lihtsad, väikese maitseka kaunistusega. Sel ajajärgul oli maainimestel veel vähe poekaupa, enamasti tehti kõik ise. Teisel ajajärgul ilmnesid juba linnamoe mõjutused: maalide kaunistamiseks kasutati kudruseid ja tanu materjaliks puuvillast poekangast. Kolmas ajajärk oli lõpusirge enne täielikku linnamoele üleminekut ja seda kajastab 42 läbivaadatud tanu materjal: ühesugune ilma mustrita valge puuvillane kangas, kudru-

sed ja tulipunane poelõng. Kuigi kõik need tanud olid väga kaunid ja muustrimotiivid ei kordunud kunagi, jäi mulje, justkui oleks need juba masstoodang.

Kõikide Lõuna-Viljandimaa kihelkondade eri tüüpi tanusid võrreldes võib julgesti väita, et tolle aja käsitöökunst oli väga heal tasemel. Näiteks Tarvastu tanu järeletegemiseks ei piisa ainult huvist ja tahtmisest, selleks peavad olema ka väga suur vilumus ja loomupärane kunstianne. Halliste-Karksi ilma igasuguste kaunistusteta valge kulptanu peegeldab samuti ilumeelt ja tolle ajastuni säilinud arhailist vaimu.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

ERM KV = Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused

ERM EA = Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline arhiiv

VM E = Viljandi Muuseumi etnograafiline kogu

Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult. 1957. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Jürgen, T. 2003. Helme rahvarõivad. Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi: Viljandi Muuseum

Kaarma, M. & Voolmaa, A. 1981. Eesti rahvarõivad. Tallinn: Eesti Raamat.

Kurrik, H. 1938. Eesti rahvarõivad. Tartu: Sihtasutus Eesti Rahvamuuseumi Kirjastus.

Linnus, H. 1973. Tikand eesti rahvakunstis II. Tallinn: Eesti Raamat.

Manninen, I. 1927. Eesti rahvariiete ajalugu. Etnograafiamuuseumi aastaraamat III, Tartu.

Ränk, G. 1949. Vana-eesti rahvas ja kultuur. Tallinn: Eesti Raamat.

Troska, G. & Viires, A. & Karu, E. & Vahtre, L. & Tõnurist, I. 2000. Eesti rahvakultuuri leksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Tõnurist, I. 2003. Rahvarõivakandja abiline. Tallinn.

Viires, A. 2004. Vana eesti rahvaelu. Tallinn: AS Kirjastus Ilo.

Vunder, E. 1992. Eesti rahvapärane taimornament tikandis. Tallinn.

FESTIVE HEADWEAR OF WOMEN FROM THE SOUTHERN PART OF VIJLANDI COUNTY

Ülli Kont

The cap (*tanu*) was the most attractive of women's clothes in the 18th and 19th centuries and it carried more information than any other item of clothing. The distribution and development of different cap types in Estonia varies significantly, but in Viljandi County it has been the most interesting and singular, primarily due to the conservatism of the southern part of Mulgimaa. Here one of the oldest types of headwear was preserved for a long time, and its development could be observed until the transition to urban fashion.

The festive caps from the southern part of Viljandi County were specific and beautiful in all three development stages. It can be said that the cap from Tarvastu was the most attractive. The scarf from Halliste was more modest and conservative, but namely this is the oldest preserved type of headwear in Estonia.

The detailed study of caps confirmed the fact that the embroidery skills were on an unbelievably high level. It is not sufficient to have the skills and the willing to copy such embroidery – also extremely great proficiency is needed. Only few items revealed a more simple approach: the red embroidery was replaced by red fabric.

The changing of caps vividly reflected the growth of wealth in the society and the historical development. Studying the caps from three development stages, it can be concluded that the caps from Tarvastu at the end of the 18th century were simple, and slightly, tastefully decorated. In that period rural people had little access to manufactured goods and most items were home-made. During the second period the influences of urban fashion revealed: small glass beads were used for decoration and manufactured cotton fabric was used. The third period was the final period before the transition to town fashion, and this is also proved by the material of the studied caps: plain white cotton fabric, beads and red industrially manufactured yarn. Although these caps are all very beautiful and there are no repeated pattern motives, they seem like mass production.

As the items in the museum collection are not always easily available to everyone, I hope that the study and the photos used in the article provide study materials for students and offer the necessary basis for researchers for further studies.